

25.000). Gezien de aard en de kwaliteit van de geboden informatie is het terecht dat de provincie Limburg aan deze publikatie een ruimere verspreiding heeft gegeven.

Met het verlenen van deze opdracht wilde het provinciaal bestuur inzicht krijgen in de aanwezigheid en het belang van de historisch-landschappelijke waarden die thans nog in Zuid-Limburg worden aangetroffen. Ook in Zuid-Limburg staat namelijk de toekomst van het historisch gegroeide landschap ter discussie. In de agrarische sector is een modernisering van de bedrijfsvoering niet meer voldoende voor een rendabele exploitatie van de grond. Ook de bereikbaarheid van de percelen en de inrichting van het landschap moeten worden aangepast aan de eisen van de tijd. Het is daarom de bedoeling te zijner tijd, bij een eventuele modernisering van de inrichting van dit gebied, mede aan de hand van deze studie te bepalen welke elementen noodzakelijk en wenselijk zijn om het verhaal van de bewoningsgeschiedenis ook in de toekomst in het landschap afleesbaar te laten zijn. Het gaat in dit boek dan ook niet om de gemotiveerde aanwijzing van een aantal 'waardevolle gebieden' die mogelijk als reservaat verder kunnen blijven bestaan, maar om aan te geven door welke hoofdlijnen en structuren het historische verhaal van de landschapsgenese nu en in de toekomst het duidelijkst wordt verteld.

Aangezien archiefonderzoek binnen het beschikbare tijdskader niet te realiseren viel, steunt dit onderzoek vooral op de vergelijking en interpretatie van oude kaarten en op de literatuur. Het was dan ook niet te verwachten dat het onderzoek wezenlijk nieuwe gezichtspunten naar voren zou brengen. In de beschrijving van de fysisch-geografische gesteldheid van het onderzoeksgebied wordt ingegaan op de verspreiding van de verschillende soorten natuursteen, de Maasverleggingen en de veranderingen in de loop van verschillende beken en op verschijnselen als vloedgraven, graften en holle wegen. Daarna volgt een vijftal hoofdstukken waarin de historisch-geografische ontwikkeling van het Zuidlimburgse landschap wordt beschreven. De hierbij gehanteerde periodisering wijkt af van de gebruikelijke, maar is ingegeven door de voor de landschapsgenese belangrijke breuklijnen. Voorzover dat relevant was, is elk van deze hoofdstukken onderverdeeld in paragrafen gewijd aan de ontginningsgeschiedenis, bestuurlijke ontwikkeling, landbouw, handel en transport, nijverheid, winning en verwerking van delfstoffen, cultuur, recreatie en nederzettingvormen. Daarna wordt uiteengezet hoe de historische gegevens tot kaarten zijn verwerkt en worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek samengevat en omgezet in enkele aanbevelingen.

G. J. Borger

H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfden van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1988, 215 blz., f 50,-, ISBN 90 6243 075 9).

In de oorspronkelijke opzet was dit boek bedoeld als een bewerking van Feenstra's dissertatie *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel, 1600-1800* (Groningen 1981), bestemd 'voor een breder, niet in eerste instantie wetenschappelijk gericht publiek' (7). Op verzoek van de uitgever breidde hij zijn onderzoekperiode echter uit en besteedde hij ook aandacht aan de zogenaamde hoofdelingentijd vóór 1600. De beschikbare bronnen en ook — afgaande op eerdere publikaties — de bijzondere belangstelling van de auteur hebben de behandeling van het onderwerp wel danig beperkt. Zo wordt aan de *minds and manners* van de adel tussen Lauwers en Eems nagenoeg geheel geen aandacht besteed. Centraal staan namelijk een aantal aspecten

van de sociale en economische geschiedenis van de Ommelander plattelandselite van de dertiende tot het begin van de negentiende eeuw.

Het boek valt als het ware in twee gedeelten uiteen. Na een kort, inleidend hoofdstuk over de ingewikkelde politieke en kerkelijke indeling van Groningerland in de late middeleeuwen houdt Feenstra zich in de hoofdstukken II en III bezig met het probleem van het ontstaan van het hoofdelingenwezen in het Friese kustgebied. Daarbij vergelijkt hij de veronderstellingen van Nederlandse historici als Gosses en Algra met recentere, op diepgaand onderzoek gebaseerde Duitse theorieën betreffende de situatie in Oost-Friesland. Feenstra zelf, zich bewust van het feit zich op glad ijs te begeven, spreekt voorzichtig zijn voorkeur uit voor het laatste model. Volgens hem was er vermoedelijk ook in het gebied tussen Lauwers en Eems sprake van 'een synthese tussen oud en nieuw' (155), van een geleidelijk versmelten van een in landbouw en (zee)handel rijk geworden elite met een groep aanzienlijken waarvan de wortels tot in een verder verwijderd verleden terugreiken, mogelijk zelfs teruggaan op de Karolingische *nobiles*. Hij waarschuwt echter voor te gemakkelijke generalisaties. Aangezien de ontwikkelingen voor het gehele Friese kustgebied nogal uiteenliepen, lijkt het niet verstandig het ontstaan van het hoofdelingenwezen overal op gelijke wijze te willen verklaren.

De middeleeuwse hoofdelingen waren, zeker indien men strakke criteria hanteert, geen edelen. Zij vormden eerder een sociale bovenlaag die voornamelijk op economische gronden stelde en niet zozeer op afkomst of verleende voorrechten. Pas omstreeks 1600 begon zich voor het eerst een Ommelander adel af te tekenen, zo constateert Feenstra. Hoe dit proces precies verliep, weet hij overigens niet helemaal duidelijk te maken. In ieder geval waren de edelen in Groningerland zich ter onderscheiding van de eigenerfden — op de omslag en de titelpagina van het boek abusievelijk als 'eigenerfden' aangeduid—allengs met de titel 'jonker' gaan tooien. Aan deze Ommelander jonkers tijdens de Republiek, met een enkel *exkurs* naar de periode na 1800, zijn de drie laatste hoofdstukken gewijd. Het meeste van hetgeen hier wordt behandeld, kwam reeds eerder ter sprake in Feenstra's proefschrift. Zo beschrijft hij onder meer het geleidelijke proces van afsluiting van de jonkerstand in de loop van de zeventiende eeuw, met speciale aandacht voor de ridderschapsplannen uit de jaren zestig en de relaties met het Groninger stadspatriciaat. Vervolgens gaat hij in op de positie die de Ommelander adel in de plattelandsamenleving innam. Daarbij komen successievelijk de rol van de jonkers als grondbezitters, als deelnemers aan de strijd om de ambten en als dorpsheren aan bod. Tot slot besteedt Feenstra aandacht aan het economische doen en laten van de Ommelander edelen. Hij brengt nog eens de relatief bescheiden omvang en de eenzijdige samenstelling van het adellijke vermogen ter sprake, wijst erop dat de jonkers door het fixeren van de landhuren niet konden profiteren van de economische opleving na 1750, en staat stil bij het over het algemeen weinig indrukwekkende optreden van de edelen als ondernemers.

Met *Adel in de Ommelanden* laat Feenstra opnieuw zien over een fenomenale, welhaast encyclopedische kennis van zaken te beschikken. Niet alleen van het sociaal-economische reilen en zeilen van de Groninger plattelandselite tijdens het *ancien régime*, maar ook van de situatie in de buurgewesten Friesland en Drenthe en in Oost-Friesland is hij goed op de hoogte, hetgeen hem zo nu en dan in staat stelt interessante vergelijkingen te trekken. Helaas slaagt Feenstra er niet in deze enorme kennis van zaken op een overzichtelijke en voor iedereen bevattelijke wijze te presenteren. Hij is zo thuis in zijn onderwerp dat hij vergeet dat sommige zaken toelichting behoeven. Men mag er immers niet zonder meer van uitgaan dat iedereen weet wat bijvoorbeeld 'geïmmatriculeerde huizen' (67), 'zijlvesten', 'schepperijen' (95), 'breuken', 'wagenreden' (96) of 'aanzwettende grondeigenaren' (133) zijn. Ook het ten tonele voeren van

een menigte adellijke personen en families, veelal met een vanzelfsprekendheid alsof het oude bekenden betreft (met name in de hoofdstukken III en IV), komt de toegankelijkheid van het werk niet ten goede. Voegt men daarbij de soms verre van eenvoudige materie — zoals de discussiebijdragen over de hoofdelingenproblematiek—en Feenstra's nogal stroeve proza, dan mag men betwijfelen of dit boek bij het beoogde, bredere lezerspubliek wel zal aanslaan.

A. J. C. M. Gabriëls

H. A. Diederiks, e. a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw* (Groningen: Wolters Noordhoff, 1987, 452 blz., f59,-, ISBN90 0120740 5).

Het handboek voor de economische en sociale geschiedenis dat vier Leidse historici hebben geschreven getuigt van grote ambitie. Het is een poging een synthese te geven van de economische en sociale geschiedenis van West-Europa die de inzichten van de 'versociaal wetenschappelijkste' geschiedschrijving samenvat. Bovendien heeft men getracht dit in een vorm te gieten die voor eerstejaars historici toegankelijk is.

De opzet van het boek is overzichtelijk. Globaal zijn er twee delen. In het eerste deel, de hoofdstukken II tot en met IV, wordt de 'agrarische samenleving' getypeerd — achtereenvolgens de demografie, de economie en de sociale en mentale structuren — en in het tweede deel, de hoofdstukken VI tot en met XI, wordt de transformatie van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat uit de doeken gedaan. In een drietal kortere hoofdstukken worden de grote lijnen en de onderlinge verbanden nog eens geschetst; dit betreft een korte inleiding (I), een terugblik (XII) en een hoofdstuk dat de beide delen met elkaar verbindt (V). Alle hoofdstukken behandelen de geschiedenis van vier landen: Engeland en Nederland als voorbeelden van een relatief vroege modernisering en Duitsland en Frankrijk als voorbeelden van een latere modernisering.

Zoals uit de titel blijkt, staat één cruciaal transformatieproces centraal in het boek, maar de auteurs hebben zich niet laten verleiden tot een eenvoudige voorstelling van zaken. Voortdurend wordt benadrukt dat ook de 'agrarische samenleving' aan moderniseringsprocessen onderhevig was en dat er verschillende wegen naar de industriële maatschappij waren — de vier gekozen landen getuigen daar van. Simpele feiten en eenvoudige stellingen worden geschuwd en vervangen door complexe concepten en theorieën. Soms stellen de auteurs bijvoorbeeld dat de vier industrielanden steeds meer op elkaar gingen lijken — de convergentietheorie — in andere tekstgedeelten wordt juist weer, naar aanleiding van de these van Barrington Moore, het tegenovergestelde beweerd.

De hele opzet van het boek, zo mag uit het voorgaande blijken, is zorgvuldig overdacht en uitgewerkt. Er wordt een poging gedaan een synthese te geven van de 'grote transformatie' die recht doet aan de feitelijke complexiteit van het proces. Wellicht doet dit (iets) af aan de bruikbaarheid van het boek voor het onderwijs aan (eerstejaars) studenten — vooral omdat er soms veel gebruik wordt gemaakt van het onvermijdelijke jargon — maar dit lijkt een haast onvermijdelijk gevolg van de ambitie van de auteurs.

Een nadeel van de gekozen opzet is dat er wel aparte hoofdstukken over de structuur en ontwikkeling van de agrarische samenleving zijn opgenomen, maar dat er in feite geen